

نمادشناسی پرندگان در فرهنگ اسلامی (کتابت مرغ بسم الله)

چکیده:

خوش‌نویسی از شریف‌ترین هنرهای بصری در جهان اسلام است. کتابت آیات قرآن نیز از موضوعات مورد علاقه خوشنویسان محسوب می‌شود و از این میان کتابت «بسم الله الرحمن الرحيم» جایگاه والایی دارد. این عبارت مقدس بر سراسر حیات مسلمانان پرتو افکنده است و در همه زندگی آنان حضور دارد؛ بنابراین، در طول دوره‌های مختلف تاریخی به گونه‌های متفاوتی در هنر خوش‌نویسی اسلامی نمودار شده است. یکی از اشکال نگارش این عبارت مقدس، شکل دادن حروف و کلمات آن به فرم پرندگان مختلف است که به «مرغ بسمله» شهرت دارد. هدف از پژوهش حاضر، بررسی ارتباط صورت و معنی در اشکال متنوع مرغ بسمله است. بدین منظور، نمادها تحلیل و تفسیر شده و نقوش در دسترس بررسی شده است. به نظر می‌رسد ریشه کاربرد نمادین پرندگان، مرغ بسمله در آیات و روایات اسلامی است و میان صورت و معنای آن ارتباط تنگاتنگی بر گرفته از فرهنگ اسلامی و عرفانی وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: پرنده، خوش‌نویسی، مرغ بسمله، نماد.

- این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد ناهید جلالیان فرد با عنوان «بررسی و تحلیل خطوط مُشکَل با رویکرد نشانه‌شناسی» از دانشکده هنر دانشگاه الزهراء (س) به راهنمایی دکتر عفت‌السادات افضل طوسی است.

عفت‌السادات افضل طوسی

دانشیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. نویسنده‌مسئول
Email: afzaltousi@alzahra.ac.ir

ناهید جلالیان فرد

دانشجوی کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
Email: jalalianfard@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۵/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۱۰

DOI: 10.22051/pgj.2019.21490.1005

مقدمه

معرفی انواع خطوط اسلامی و کاربردهای آن بیش از همه با این مقاله مرتبط است. برای شناسایی پرندگان در ادبیات اسلامی و عرفانی، از کتاب شکوه شمس شیمیل (۱۳۸۴) استفاده شد، اما بحث مستقیم در مورد معانی و نقوش نمادین مرغ بسم‌الله که هدف نگارش این مقاله است، مشاهده نشد.

جامعه آماری این پژوهش، نقوش دردسترس از مرغ بسم‌مله است که پس از قرن‌ها در کتاب‌های مختلف به‌جامانده مطالعه شده است. حروف عبارت مذکور به شکل پرندگانی خاص، با این فرضیه طراحی شده است که آن‌ها به شکل نمادین به کار گرفته شده‌اند. از این رو با نمادشناسی پرندگان و تحلیل و تفسیر آن با آیات و روایات اسلامی و ادبیات فارسی، ارتباط نمادین میان پرندگان یا متن خوش‌نویسی شده رمزگشایی می‌شود.

رابطه خوش‌نویسی و آیات قرآن

قرآن معجزه دین اسلام است. مسلمانان کوشیدند با کتابت این کتاب مقدس آن را حفظ کنند و بی‌کم‌وکاست به نسل‌های آینده بسپارند، اما بیش از همه، آیات قرآن به نوشتن و قلم که از اسباب تعلیم و تعلم نزد مسلمانان است تجلی مضاعف بخشیده است.

در نخستین آیاتی که بر پیامبر (ص) نازل شد (آیات اول سوره علق و نیز قلم) آمده است: «بخوان به نام پروردگارت که بیافرید. آدمی را از لخته خونی بیافرید. بخوان و پروردگارت توارجمندترین است. خدایی که به وسیله قلم آموزش داد.»

قلم دومین سوره‌ای است که بر پیامبر وارد شد که در آن آمده است: «سوگند به قلم و آنچه می‌نویسند» (سوره قلم، آیه ۱). علی‌رغم تفاسیر مختلف از این آیات، متن و ترجمه تحت‌اللفظی آن، به‌وضوح بر اهمیت قلم و نوشتن در اسلام، آن‌هم در دوران جهل و تاریکی و بی‌سوادی و ادبیات شفاهی عرب (و دیگر تمدن‌های آن دوران) گواهی می‌دهد. بدین ترتیب، خوش‌نویسی به‌عنوان هنری وابسته به نوشتن و تعلیم و تربیت، با قرآن ارتباط تنگاتنگ یافت و در جهان اسلام به‌عنوان امری مقدس، در پیوند با اسلام و معجزه جاوید آن قرآن قرار گرفت.

نخستین آیه قرآن برای مسلمانان جایگاه خاصی دارد. با توجه به دشواری‌های تهیه و کتابت قرآن در قرون گذشته، داشتن کل قرآن برای همه مقدور نبود، اما کسب برکت از برخی آیات آن آرزوی مسلمانان بود، از آن جمله کسب برکت از اولین آیه‌ای که قرآن با آن آغاز می‌شود؛ آیه‌ای که در آغاز هر نماز نیز تلاوت می‌شود. از فرمان‌های قرآنی است که پیش از هر کاری نام

هنر دقیق و ظریف خوش‌نویسی از یک‌سو همگام با ذوق و عشق و از سوی دیگر دمساز دانش و خرد است و سبب می‌شود هنرمند در راه فضیلت و درجات عالی انسانی گام بگذارد. خط در تاریخ خود، با تحولات فراوانی روبه‌رو شده است. زمانی که گونه‌ای از خط به کمال می‌رسید، خطاطان در پی ساخت ترکیبات زیبا از آن برمی‌آمدند و این گونه بود که خطوط، متناسب با نیاز زمانه شکل گرفت و پس از تکامل، به آرایه‌هایی آراسته شد. در تاریخ خوش‌نویسی اسلامی، خطاطان همواره به دنبال ابداع شکل‌های نوین خط بودند. یکی از این ابداعات، خطوطی است که بیشتر تصویری عمل می‌کند و در آن، اهمیت خوانایی نوشته جای خود را به زیبایی شکل، لذت بصری، حظ معنوی و کسب برکت از عبارت نوشته شده می‌دهد. اثر نیز به گونه‌ای خوش‌نویسی شده که گویی خطاط به بازی با حروف نشسته است. یکی از این شیوه‌ها که به مرغ بسم‌الله یا مرغ بسم‌مله شهرت دارد، با عبارت «بسم‌الله الرحمن الرحیم» به هیئت پرندگان مختلف خلق می‌شود. مرغ بسم‌مله یکی از زیباترین ترکیبات خوش‌نویسی است که به چشم آشناست، اما معنای آن به‌ویژه در دوران معاصر آشکار نیست. با توجه به اهمیت هنر خوش‌نویسی در جهان اسلامی و اهمیت هنرهای سنتی، پژوهش در این زمینه برای احیا و معرفی مجدد مفاهیم هنرهای سنتی و اسلامی ضروری به‌نظر می‌رسد. در مقاله تحلیلی-تطبیقی حاضر، ریشه‌های اعتقادی و معانی نمادین پرندگان مختلف که در خلق این گونه آثار به کار گرفته شدند، بررسی شدند. یکی از فرضیات این پژوهش آن است که اعتقادات دینی و آیات قرآنی در پی‌ریزی خطوط مُشکَل مرغ بسم‌مله مؤثر است. دیگر آنکه نقوش پرندگان مرغ بسم‌مله بیان نمادین و متناسبی با اعتقادات و برخی آیات قرآنی دارد.

با توجه به اهمیت خوش‌نویسی در جهان اسلام، کتاب‌های متعددی با موضوع خوش‌نویسی نوشته شده است. تمامی کتاب‌هایی که درباره خوش‌نویسی اسلامی بحث کرده‌اند، از منابع و پیشینه این پژوهش محسوب می‌شوند، اما مبحث خطوط مُشکَل، از بحث‌های نادر و گشوده‌نشده در کتاب‌های مربوط به خوش‌نویسی است که معمولاً چندان تبیین نشده است. از میان این منابع، خوش‌نویسی اسلامی از شادروان آنه ماری شیمیل (۱۳۸۲) به‌دلیل ریشه‌یابی فرهنگ خوش‌نویسی اسلامی و کتاب اطلس خط شادروان فضائی (۱۳۶۲)، به‌دلیل

خداوند ذکر شود. در احادیث بسیاری نیز به این مقوله توصیه شده است.

در تفسیر امام حسن عسگری (ع) در اهمیت بسم الله، حدیثی از پیامبر (ص) نقل شده است: «قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُذَكَّرُ بِسْمِ اللَّهِ فِيهِ فَهَوَّ أُبْتَرُ؛ خداوند متعال می فرماید: هر کار مهمی که در آن «بسم الله» ذکر نشود، بی فرجام است» (فجری، ۱۳۸۸: ص ۶۸). بقای هر عمل، به ارتباط آن با خداوند بستگی دارد. از این رو پروردگار در نخستین آیات قرآن به پیامبر (ص) دستور می دهد که رسالتش را با نام خدا آغاز کند؛ همان دستوری که در فرهنگ ایرانی با شعر نظامی شهرت یافته است:

ای نام تو بهترین سرآغاز
بی نام تو نامه کی کنم باز

در فرهنگ اسلامی، آغاز کردن کارها با بسم الله الرحمن الرحيم اهمیت بسیار دارد؛ تا آنجا که در آموزش سنتی خواندن و نوشتن به کودکان مسلمان در ترکیه، رسم بر این بود که کودک جمله «بسم الله الرحمن و الرحيم» را با مایعی شیرین بر لوحی سنگی می نوشت و سپس آن را می لیسید. هجده حرف این آیه به هجده هزار عالم اشاره دارد. بآ از بهاء الله (جلال خداوند)، سین از سناء الله (علو خداوند) و میم از مملکت الله کنایه می کند. (شیمیل، ۱۳۸۲: ص ۱۲۹)

با توجه به علاقه هنرمند مسلمان به آیات قرآن و آیه اول قرآن که سرآغاز همه آن هاست، هر خوش نویسی در زیبانوشتن این آیه کوشش می کرد. چنانکه آمده است سلطان احمد سوم بسم الله زیبایی به خط معکوس نوشت (همان). احمد بن علی قلقشندی (۸۲۱ هجری قمری) در صبح الاعشی فی صناعه الانشاء، اشکال بسم الله را در اقلام شش گانه خط، بیان و ترسیم کرده است (خراسانی، ۱۳۹۳).

ارتباط قرآن و مرغ بسم الله (بسمله)

تلاش برای حفظ قرآن، هنرمندان مسلمان را به کوشش بسیار در خوش نویسی واداشت. از این رو خطوط گوناگون در انواع هنرهای اسلامی جلوه یافت؛ تا آنجا که هنر خوش نویسی به عنوان هنر ویژه مسلمانان در میان تمدن های دیگر شناخته شد و انواع خطوط اسلامی از اقلام سسته تا خطوط ایرانی و خطوط تفننی تطور یافت.

علاوه بر خط کوفی، اقلام سسته یا هفتگانه شامل ثلث، نسخ، ریحان، محقق، رقا و توقيع را ابن مقله شهیر (۲۷۲-۳۲۸ هجری قمری) گسترش داد و پس از آن خطوط ایرانی تعلیق و

نستعلیق و شکسته تطور یافت.

تداوم رشد خوش نویسی به ابداع خطوط متنوع در جهان اسلام منجر شد. در این میان، خطوط فرعی نیز ابداع شد که برخی شهرت بیشتری داشت. از جمله این ابداعات در خوش نویسی که به ظاهر تزئینی است، اما در اصل برای تجسم بخشیدن به آرمان ها و علائق معنوی مخاطب شکل گرفته، خطوط مُشکَل و در دل آن مرغ بسمله است.

گفته می شود پیشینه این گونه آثار به قرن نهم هجری قمری/ پانزدهم میلادی بازمی گردد. در این روش از خوش نویسی، اغلب از خطوط ثلث، نسخ، تعلیق، دیوانی، نستعلیق یا تلفیقی از آن ها استفاده می شود که در آن خوش نویس با استفاده از تغییرات فزاینده و مهارتی خاص، فرم هایی شبیه پرندگان، انسان، گل و گیاه، چراغدان و... را با آیات و عبارات مذهبی ترکیب می کند که علاوه بر زیبایی، جنبه استفاده از برکات آیات قرآن یا ادعیه را نیز به همراه دارد.

مخترع این خط، مجنون رفیقی هروی، معاصر با میرعلی هروی در زمان سلطنت سلطان حسین بایقراست. (سفادی، ۱۳۸۱: ص ۴۱) سابقه ترکیب نقش و نگار با خط کوفی، در آثار بسیاری دیده می شود، اما به قول قاضی میراحمد، صاحب کتاب گلستان هنر، مولانا مجنون چپنویس (مجنون رفیقی هروی)، از کاتبان دارالسلطنه هرات، خطی اختراع کرد که از ترکیب کلمات آن صورت انسان و حیوان به هم می رسد و صورت و خط هر دو در کمال آراستگی هستند. (قمی، ۱۳۶۶: ص ۸۵)

حبیب اله فضائی در اطلس خط، درباره چگونگی شکل گیری قلم های گوناگون از جمله خطوطی که خوش نویسان به شکل تصویر در آورده اند، می نویسد: «خطاطان هنرور زمانی که بر قلمی مسلط شدند، ذهن آماده و خلاق آن ها به سراغ قلم یا اقلام دیگر می رود. اینجاست که چرب دستی و شیرین کاری آنان، آثاری از بدایع تفننی را به وجود می آورد و چشم های بینندگان را از ترکیب های عجیب که آراسته به صفا و بهجت است، خیره می کند.» (فضائی، ۱۳۶۲: ص ۶۴۲)

این بدایع تفننی گاه به گونه ای بود که گویی خطاط در پی آفرینش تصویر است تا خطاطی. در واقع، خط بهانه ای بود تا خطاط، شکل یا نقشی را در قالب عبارات مذهبی و قرآنی رقم بزند. مهم ترین این عبارات، بسم الله الرحمن الرحيم است که برای استفاده کنندگان از این آثار خیر و برکت دارد.

نکته دیگر در نمایش بسم الله با نقش پرندگان این است که از

قو، کبوتر، لک‌لک، عقاب و هدهد گفته می‌شود که اغلب با آیه بسم‌الله الرحمن الرحیم یا برخی ادعیه مانند نادعلی خوش نویسی شده است. شکل ظاهری این پرندگان در قیاس با پرندگان مرغ بسمله ممکن است قدری متفاوت باشد یا تنها در یک یا دو ویژگی ظاهری به شکل طبیعی پرنده در طبیعت نزدیک باشد؛ تا آنجا که گاهی تشخیص آن‌ها دشوار به نظر می‌رسد، مانند شباهت شکل کبوتر در مرغ بسمله با هدهد.

آنچه این خوش نویسی را جالب می‌کند، ابداع و نوآوری در کاربرد خطوط اسلامی به ویژه نسخ یا ثلث در ارائه شکل جانور است. این شیوه که به خطوط مُشکَل معروف است، در دیگر اشکال جانوران و حتی اشیاء کاربرد دارد. چرخش قلم و جایگزینی کلمات در فرم اندام پرنده، کار خلاقانه‌ای است که حتی در اشکال آزاد بصری آسان نیست. از این رو در اوج دوران مهارت در خوش نویسی می‌توان این شیوه را نوآوری یا ابداعی از خوش نویسی دانست که مفاهیم اسلامی با خطوط اسلامی و در شکلی خاص و با توجه به اهمیت متن در مقدسات و اعتقادات اسلامی در اختیار مردم می‌گذاشت.

اشکال پرندگان مرغ بسم‌الله معمولاً با توجه به حکایات قرآنی یا آیات و روایات در اسلام، با خوش نویسی تلفیق شده و به ویژه نزد مسلمانان ایران و ترکیه طرفدارانی داشته است. برخی فرق صوفیه نیز از آن استقبال کردند که این مقوله بحثی مستقل را می‌طلبد.

ترکیب‌های مرغ بسم‌الله با مهارت و وسواس بسیار انجام می‌شد. هنرمند در این ترکیبات سعی داشت میان خط، نقش و تزئین هماهنگی ظاهری ایجاد کند و در ترکیب نهایی بر طبق قواعد خوش نویسی و تصویرگری رفتار کند. در واقع می‌کوشید علاوه بر ترکیبی زیبا و چشم‌نواز، موافق ذوق و علاقه عموم هم عمل کند. (فضائلی، ۱۳۸۲: ص ۴۹۵)

نمادشناسی پرندگان در شکل‌گیری مرغ بسمله

ارتباط ادب و فرهنگ جامعه با خط و نوشتار و خوش نویسی بدیهی است. در فرهنگ و ادبیات عرفانی، مرغ به طور مطلق بچه‌گانه روح آمده است و مرغ‌های خاص مانند بط، هدهد و... بچه‌گانه رمز یا صفت و احوالی است. به قول عطار:

مرغ دل چون واقف اسرار شد می‌تپد از شوق چون ماهی ز شست

تمثیل روح و نفس به مرغی که در قفس تن اسیر شده است،

دیدگاه مسلمانان، همه موجودات و تمام هستی در حال تسبیح خداوند هستند. چنانکه در آیه مبارکه ۱ سوره تغابن می‌فرماید: «یسبح لله ما فی السماوات و ما فی الارض»: آنچه در آسمان‌ها و زمین است، همگی تسبیح خدا را می‌گویند.

این مضمون در آیات متعدد آمده است، اما داستان ملک سلیمان و حکومت او بر جن و انس، وحوش و پرندگان مصداق دیگر اطاعت موجودات از جمله پرندگان از خداوند است. تصدیق سخن گفتن پرندگان در آیات ۲۰ تا ۲۲ سوره نمل مبنی بر گفت‌وگوی سلیمان با هدهد، شاهد محکمی است. از این رو می‌توان گفت برخی از انواع پرندگان در مرغ بسم‌الله در ارتباط با برداشته‌های ذکر شده خلق شده‌اند.

از سوی دیگر، هم‌آوازی انسان با پرندگان مضمون زیبایی است که از آیه ۱۰ سوره سبا دریافت می‌شود: «و ما به داود از سوی خودمان فضیلتی بزرگ بخشیدیم (و به کوه‌ها و پرندگان گفتیم) ای کوه‌ها و ای پرندگان، با داود هم‌آواز شوید و تسبیح خدا را بگویید و...»

از این رو صدای پرندگان در طبیعت که برای انسان روح‌بخش و زیباست، مصداقی از ستایش احدیت محسوب می‌شود. همان‌طور که انسان نیایش می‌کند، پرندگان نیز به زبان خود در حال ستایش حضرت حق هستند. این مضمون بارها در ادبیات و فرهنگ فارسی مشاهده شده است. به قول سعدی:

هر گل و برگی که هست یاد خدا می‌کند

بلبل و قمری چه خواند یاد خداوندگار

دلیل دیگر تصویر خوش نویسی شده پرندگان در مرغ بسم‌الله، اعتقاد به آگاهی آن‌ها و همراهی ایشان در ستایش خداوند با انسان است. بدین ترتیب اهمیت بسم‌الله و نخستین کلامی که خدا به آن دستور داده است که آغازگر هر کار و برترین ستایش‌ها محسوب می‌شود، در واقع تکرار صوت و ذکر الهی در شکل پرندگان است.

خوش نویسی مرغ بسم‌الله با توجه به ریشه‌های آن در آیات قرآن، دامنه خلاقیت هنرمند را از عالم طبیعت به ساحت ملکوت برده و پای او را به عالم خیال روحانی گشوده است. انتخاب هدهد مند قالب پرنده برای نوشتن این آیه نشان می‌دهد خوش نویسی بدون هدف و به عبث، دست به نگارش خطوط مُشکَل نبرده است.

ریخت‌شناسی مرغ بسم‌الله

مرغ بسم‌الله به مجموعه آثار هنری از نقوش پرندگان شامل،

در ادبیات سابقه طولانی دارد. قدیمی ترین آن در هند باستان بوده که در باب الحمامه المطوقه کلیله و دمنه آمده است. در یونان باستان، پارمنیدس در مقدمه در حقیقت روح، داستان پرواز روح را نقل کرده است. در فرهنگ اسلامی، ابن سینا نخستین کسی است که تمثیل روح به مرغ را در رساله الطیر و قصیده عینیه آورده است. در رساله الطیر امام محمد غزالی، داستان مرغان احمد غزالی، حدیقه سنایی، عبهر العاشقین روزبهان بقلی، منطق الطیر عطار، مثنوی مولانا، غزلیات شمس، شعر حافظ و دیگران، تمثیل روح به مرغ، و تن به قفس فراوان دیده می شود (زمردی، ۱۳۶۲: ص ۱۸۰). یکی از تعبیر مهم در مورد پرندگان این است که انسان همواره خود را مانند پرنده ای در قفس تن می پندارد و روح را به پرنده تمثیل می کند. از جمله در این بیت از مولوی:

مرغ باغ ملکوتیم نیم از عالم خاک

دو سه روزی قفسی ساخته اند از بدنم

در تعبیر متعدد از نماد پرنده در مَصنفات روزبهان بقلی (۶۰۶ هجری قمری/ ۱۲۰۹ میلادی) «مرغ به دام افتاده» استعاره ای برای نشان دادن روح گرفتار آمده در دام تن است (لوپزن، ۱۳۸۴: ص ۲۳۷). به عبارت دیگر، تجربه های روحانی و حالات و مقامات انسان، از عاشقی تا وصل و فنا در احدیت، با بیان نمادین از پرندگان نشان داده شده است. از جمله می توان از داستان رساله الطیر شیخ سهروردی یاد کرد که در آن، پرندگان در پی دانه در دام صیاد می افتند و دوستان دیگرشان آنها را به رهایی گردن و بال از دام راهنمایی می کنند، اما پرنده پای در بند، تقاضای رهایی کامل پایش از بند را دارد. پرندگان نیز او را به وادی حضرت ملک راهنمایی می کنند که پشت کوه هشتم است و هر که به او توکل می کند، از رنج رهایی می شود. در واقع، شیخ در قالب این داستان، رهایی انسان از دام طبیعت را در قالب رهایی پرنده در دام نشان می دهد (سهروردی، ۱۳۸۰: صص ۱۹۸-۲۰۵). در فرهنگ فارسی، ترکیبات متعددی در این زمینه وجود دارد، از جمله مرغ الهام، مرغ انالحق، مرغ توحید، مرغ خرد، مرغ جان، مرغ آسمانی، مرغ الست، مرغ روح و مرغ تقدیس (سجادی، ۱۳۷۹: ص ۷۱۳).

در رسالاتی از ابن سینا و غزالی، در مثنوی و در آثار عطار، پرنده نقش بسزایی دارد. چنانکه در منطق الطیر عطار، هدهد نشان دهنده راه تصوف است یا در داستان های فلسفی بوعلی سینا سالک به شکل پرنده در می آید (پویان و خلیلی،

۱۳۸۹: ص ۱۰۵). این تعبیر با اشکال موجود از مرغ بسم الله بی ارتباط نیست و با توجه به حکایاتی در مورد برخی پرندگان در طبیعت (لانه گزینی در ارتفاعات، بلند پروازی عقاب و...) در خطوط مُشکل تجسم یافته است. برخی خوش نویسان شرقی در آفرینش آثار خود در قالب جانوران، به باور مردم از خواص حیوانات رجوع می کنند و آن ها را به کار می برند. در این میان، ترک ها که مبتکرترین گروه خوش نویسان شرقی در این زمینه هستند، تصاویر هنرمندانه ای از موجودات زنده و برساخته از اوراد زاهدانه و عبارات مقدس آفریدند. هنر خطاطی در شرق، مستقیماً از احساس درونی انسان نشئت گرفته است و برای اهل عرفان و طریقت، جنبه های مادی تصاویر نقشی ندارد؛ بنابراین، نمی توان ارزش های نمادین آن را از نظر دور داشت. بسیاری از تصاویر انسان ها، حیوانات، برگ ها، ماهی ها، پرندگان، گل و گیاه و... نه به علت قوه جادویی ادعیه و طلسم ها، بلکه به دلیل ارتباط و تلفیقی که میان تصویر و احساسات درونی ایجاد می شود، اثر خارق العاده ای دارند و ترکیب آن ها با عبارات مذهبی، اهمیتشان را صدچندان می کند (داماس، ۱۳۶۰: ص ۹). در این میان آثاری که در قالب پرندگان مختلف با عبارت مقدس بسم الله الرحمن الرحیم خوش نویسی شده اند، ارزش والایی دارند.

از جمله پرندگان مختلفی که به عنوان نماد در آفرینش آثار مرغ بسم الله استفاده شده اند، می توان به لک لک، باز یا شاهین، کبوتر، قو، خروس، هدهد و طاووس اشاره کرد که انتخاب آن ها بیشتر جنبه افسانه ای و عرفانی دارد.

در ادامه این نوشتار، نمونه های موجود تحلیل و بررسی می شود. بدین منظور، ابتدا دوره تاریخی اثر تا حد امکان پیگیری شده است، اما در بسیاری از این آثار، تاریخ شکل گیری نمونه ها مشخص نیست که این امر در مورد خوش نویس و خالق اثر صدق می کند.

نماد پرندگان

لک لک: از جمله پرندگان خوش یمن است. «این گونه از پرندگان که بی حرکت و تنهاری یک پا می نشینند، طبعاً یادآور مراقبه و کشف و شهود هستند.» (شوالیه، ۱۳۸۸: ص ۱۶) لک لک در ترکیه پرنده ای مذهبی و عرفانی محسوب می شود و به عارف تشبیه شده است که با تکرار حروف نام خود شهادت می دهد که «الملک لک، العز لک، الحمد لک.» از این رو این پرنده

تصویر ۱. لک لک، اثر اسماعیل زاهدی، منبع: بلر، ۲۰۰۶: ۵۰۷

پارسا، نماد مناسبی برای خوش نویسی است (شیمل، ۱۳۸۲: ص ۱۵۲). همچنین در ترکیه، خوش نویسان - که معمولاً عضو سلسله مولویه بودند - دوست داشتند بسم الله را به صورت لک لک بنویسند؛ پرنده‌ای که در فولکلور فارسی، عربی و ترکی به دلیل تقوایش در سفر به مکه ستوده شده است (شیمل، ۱۳۸۴: ص ۶۵۶). این مورد به داستانی عامیانه اشاره دارد که در آن، لک لک‌ها هنگام مهاجرت، در زیارتگاه مخصوص صوفیان، برای ادای احترام به آن‌ها توقف کوتاهی می‌کنند.

لک لک پرنده‌ای باتقواست که در ایام حج به ستایش خانه کعبه می‌پردازد. این پرنده نماد تقوا و پرهیزگاری است و در حال شکرگزاری و نیایش در سرزمین مکه فرود می‌آید. مشهور است او همه ساله به مکه سفر می‌کند و ترجیح می‌دهد آشیانه خود را بر فراز مسجدها بسازد (شیمل، ۱۳۸۲: ص ۱۷۶). مولانا در غزل ۱۹۴۰ دیوان شمس از لک لک یاد می‌کند و می‌گوید: این مرغ بی‌جهت لک لک را زمزمه نمی‌کند، بلکه می‌خواهد بگوید: خدایا! همه چیز از آن توست، حمد، ملک، نعمت و...؛ زیرا لک لک به زبان عربی یعنی مال توست، مال توست.

عارف مرغانست لک لک، لک لکش دانی که چیست؟

ملک لک و الامر لک و الحمد لک یا مستعان

(مولوی، ۱۹۴۰)

با توجه به تصویر ۱، خوش نویسی در شکل لک لک است. در این اثر حروف به صورت خطوط محیطی اجرا شده‌اند و داخل آن‌ها با رنگ طلایی پر شده است. الف ابتدای کلمات الله، الرحمن و الرحیم، بخش دُم پرنده را تشکیل می‌دهند. از تکرار دو «لر» که مربوط به کلمات «الرحمن» و «الرحیم» هستند، پای لک لک ساخته شده است. شاید هنری‌ترین و چشم‌نوازترین بخش این اثر به گرهی مربوط باشد که از حرف میم الرحیم به ادامه میم بسم وصل شده است و تا سر پرنده ادامه می‌یابد. حرف میم در حروف ابجد نمایانگر عدد چهل است. همچنین مخفف نام حضرت محمد (ص) است که دو میم در آن است. اسم آسمانی ایشان نیز احمد است که تنها در داشتن حرف میم با احد (اسم خدا) فرق دارد (شیمل، ۱۳۹۱: ص ۲۷۵). نام خوش نویس در قسمت سمت چپ کادر در جایی که منقار پرنده در آنجا قرار دارد نوشته شده است؛ گویی طعمه لک لک است و می‌خواهد به آن نوک بزند. در سمت راست، تصویر کادری وجود دارد که در آن تصویر مسجدالحرام در مکه مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر، لک لک نماد پارسایی و بندگی است که آواز بندگی «مُلک

مُلک توست» را به نشانه توحید مانند خطیبان بر بلندی (منبر) سر می‌دهد.

باز یا شاهین: باز یا شاهین از دیگر پرندگانی است که در آثار مرغ بسم الله به کار می‌رود و در آثار موجود، از نظر ظاهر تفاوت چندانی با عقاب ندارد. در بیشتر فرهنگ‌ها عقاب نمادی از پیک آسمانی یا خورشید، الوهیت شرف و همت عالی است. عقاب یا شاهین در هنر دنیای باستان از مصر تا روم حضور داشت و در دوران اسلامی، عقاب دوسر از نقش مایه‌های مهم دولت عثمانی بود (افضل طوسی، ۱۳۹۲: صص ۹۱-۹۴).

در برخی آثار عرفانی، باز تمثیل روح و نفس ناطقه است و عرفا آن را سالکی اسیر زندان تن دانسته‌اند که با ریاضت، سلوک، چشم‌پستن بر تعلقات و به یاری پیر یا عقل فعال (عقل دهم) باید قفس تن را بشکند و به عالم مثال اعلا عروج کند. ابن بابویه در ذکر نام «علی» گفته است این نام نزد فارسیان مترادف «حیتر» یعنی باز شکاری است که این نکته گویای علو مقام باز و رفعت شأن اوست (زمردی، ۱۳۶۲: ص ۱۸۰).

عقاب نزد عرفا دو تعبیر دارد: یکی به عقل اول و دیگری به طبیعت کلی. نفس کلی را به کبوتر تعبیر می‌کنند که عقل اول

تصویر ۳. شاهین، منبع: همان

که استادان، معلمان و دانش آموزان به شدت به آن توجه کرده‌اند. مسلمانان جهان اسلام در شرق، از دعای نادعلی در هیبت شاهین، به‌عنوان دعای محافظ استفاده می‌کردند. این گونه عبارات مقدس نه تنها در خانقاه‌های درویشان، بلکه در مساجد و خانه‌های مسلمانان هم وجود دارد و به‌عنوان دعای خیر و برکت و چشم‌زخم از در و دیوار این مکان‌ها آویزان می‌شده است (Frem-bgen the Aura of Alif, Munich, p. 81).

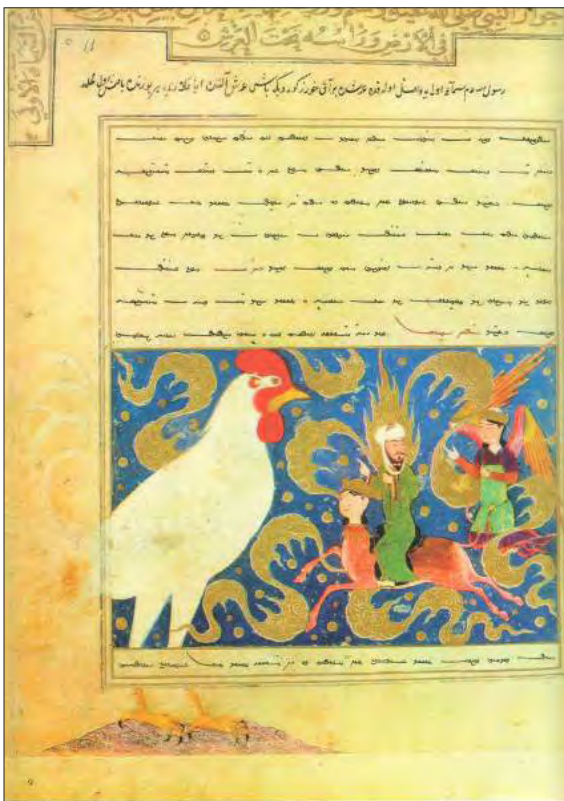
همچنین پاسخ به ندای آسمانی، از مضامین اصلی در داستان‌ها و ادبیات فارسی و صور خیال مربوط به عقاب است. مولوی از میان پرندگان به باز یا شاهین بیشتر دقت داشته است و با توجه به آیه ۲۸ سوره فجر «ای نفس مطمئنه به‌سوی پروردگارت بازگرد»

تصویر ۲. جوجه عقاب، منبع: زین‌الدین المصرف، ۱۳۹۱: ۲۲۶

مانند عقاب، او را از عالم سفلی و جسمانیت به عالم علو و فضای قدسی می‌برد. گاهی طبیعت او را می‌رباید و به عالم سفلی می‌نشانند (کاشانی، ۱۳۹۱: ص ۹۹). عبارت شاهباز سدره‌نشین در ادبیات عرفانی به مقام تجرد و گسستن از مادیات اشارت دارد؛ زیرا شاهین در طبیعت، در قله‌های بلند و در تنهایی زندگی می‌کند.

شاهین در عرفان جایگاه والایی دارد و به دلیل پرواز و لانه‌گزینی در ارتفاع و بازگشت به دست شاه یا میر شکار، در القای معانی‌ای مانند پیک و پیام‌آور آسمانی، کمال‌طلبی، بندگی و اطاعت از حق تعبیر می‌شود. دعای نادعلی نیز در هیئت باز یا عقاب خوش‌نویسی شده است (تصویر ۴). باز یا شاهین در عرفان، پرنده روح محسوب می‌شود. شخصیت آن نیز الگویی بوده است

تصویر ۵. نگارگری معراج‌نامه، دوره ایلخانی، پیامبر (ص) در عرش، خروسی را دیدند؛ نیمه دوم قرن پانزدهم، موزه متروپولیتن

تصویر ۴. عقاب محمد فتح‌یاب، اوایل قرن نوزدهم، موزه طبیعی پاریس

را دیدم که دو بالش در بطون زمین های هفتم و سرش نزد عرش پروردگار است و این خود فرشته ای از فرشتگان خدای تعالی است که او را آن چنان که خواسته خلق کرده است. دو بالش در بطون زمین های هفتم و رو به بالا گرفته بود تا سر از هوا درآورد و از آنجا به آسمان هفتم و از آنجا همچنان بالا گرفته بود تا اینکه شاخش به عرش خدا نزدیک شده بود. شنیدم که می گفت: منزه است پروردگار من. هر چه هم که بزرگ باشی، نخواهی دانست که پروردگارت کجاست؛ چون شأن او عظیم است.»

این خروس دو بال در شانه داشت که وقتی باز می کرد از شرق و غرب می گذشت و چون سحر می شد بال ها را باز می کرد و به هم می زد و به تسبیح خدا بانگ بر می داشت و می گفت: «منزه است خدای، ملک قدوس است خدای کبیر متعال، معبودی نیست جز خدای حی قیوم» و وقتی این جملات را می گفت، خروس های زمین همگی شروع به تسبیح می کردند و بال ها را به هم می زدند و مشغول خواندن می شدند و چون او ساکت می شد، همه آن ها ساکت می گشتند. خروس مذکور پرهایی ریز و سبزرنگ و پری سفید داشت که سفیدی اش سفیدتر از هر چیز سفیدی بود که تا آن زمان دیده بودم و زغب (پره های ریز) سبزی هم زیر پره های سفید داشت. آن هم سبزتر از هر چیز سبزی بود که دیده بودم» (طباطبایی، ۱۳۷۰: ۲۰-۲۱).

بنابر گفته حضرت رسول (ص) بانگ خروس به معنای این است که «ای غافلان، خدا را یاد کنید و بیدار شوید و هوشیار باشید و به طاعت و عبادت خدا مشغول باشید و توشه آخرت بردارید که راه دور و دراز در پیش دارید.» خروس نه تنها مرغی است که از نظر دینی در سنت بومی ایران اهمیت دارد، بلکه جانوری فرشته سان است که مسلمانان را به نماز صبح می خواند (شیمل، ۱۳۸۲: ۱۵۸).

طاووس: نقش طاووس همراه با خورشید یا درخت زندگی، در هنر و تمدن ایران باستان اغلب با مفاهیم مذهبی همراه بوده و از نمادهای دوره ساسانی محسوب می شده است که نمونه آن بر نقوش گچ بری تیسفون و پارچه های آن دوره دیده می شود. این پرنده در آیین زرتشت به عنوان مرغی مقدس مدنظر بود. طبری در مورد آتشکده ها و معابد زرتشتی که تا قرن سوم هجری باقی بود می گوید: در نزدیکی آتشکده بخارا محل خاصی برای نگهداری طاووس ها اختصاص داده شده بود و در آنجا طاووس به عنوان مرغی بهشتی مدنظر بود. وقتی حضرت آدم و حوا از بهشت رانده شدند، طاووس هم به دلیل اینکه رابط میان آن ها

تصویر ۶. خروس، منبع: هراتی، ۱۳۶۷: ۲۱۶

بازگشت شاهین در تمثیل های ادبی را (چنانچه در داستان ها باز در هنگام شکار بر دست میر شکار یا شاه می نشیند) نمادی از بازگشت به دست های خداوند می داند (شیمل، ۱۳۸۴: صص ۱۶۹-۱۷۰).

خروس: از دیگر اشکال استفاده شده در مرغ بسم الله، خروس است که در اسلام احترامی بی بدیل دارد. در حیات الحیوان دمیری، احادیثی در ذکر فضایل خروس آمده است. بنابر تفسیر طبری (۱/۱۹۱ به بعد) پیامبر (ص) در شب معراج در آسمان مرغی دید سپیدتر از عاج، بر مثال خروس، پای او بر هفتم طبقه زمین بود و سر او بر هفتم آسمان. جبرئیل به پیامبر گفت: این خروس ایض است که هرگاه بال هایش را برهم زند و بانگ برآورد، خروس های زمینی نیز بانگ می زنند. بدین جهت حضرت پیامبر می فرمود: خروس سپید دوست من است و من دوست اویم (یاحقی، ۱۳۸۸: ۳۲۶).

در تفسیر المیزان ذیل آیه ۱ سوره اسراء، شنیده ها و دیده های پیامبر (ص) در شب معراج به نقل از قمی در تفسیر پدرش از ابن ابی عمیر از هشام بن سالم از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است. در این شب، رسول خدا (ص) از دیدن عجایب دیگری از مخلوقات خدا نقل کرد و از آن جمله فرمود: «از عجایب مخلوقات خدا (که هر کدام بر آنچه خواسته اوست مسخر ساخته) خروسی

تصویر ۸. مرغ بسمله با نقش طاووس، منبع: سحاب، ۱۳۸۱: ۵۱

تصویر ۹. برگرفته از منبع: هراتی، ۱۳۶۷: ۴۵۵

تصویر ۷. طاووس، منبع: سحاب، ۱۳۸۱: ۵۱

و شیطان (در هیبت مار) بود، از بهشت رانده شد. همچنین جبرئیل را طاووس الملائکه خوانند (یا حقی، ۱۳۸۸: ص ۲۹۴).

از سوی دیگر، طاووس نزد ادیبان مسلمان، نمادی از پیامبر (ص) است. حکیم سنایی در دیوانش، پیامبر اسلام را طاووس بوستان قدوسی برمی شمارد:

کرده با شاه پر طاووسی جلوه در بوستان قدوسی

نقش طاووس در دوره اسلامی به عنوان نماد پیامبر (ص) روی سکه طلای بیست تومانی دوره قاجار، به سال ۱۲۱۰ هجری در تهران ضرب، و روی آن عبارت «یا محمد» نوشته شد (خزایی، ۱۳۸۲: ص ۲۵).

کبوتر: کبوتران تصویر شده با بسم الله بیانگر این واقعیت هستند که کبوتر در سنت عرفانی از مرغان جان بی شمار است و همواره کوکو می گوید یا بنا به عرف ترکان چو درویشی هوهو برمی کشد (شیمل، ۱۳۸۲: ۱۵۷).

کبوتر در خانه و برج مسکن می کند. به عبارت دیگر، در برج معشوق زاده می شود و از رحمت و عشق تغذیه می کند. از این رو

کبوتر حرم یعنی کبوتری که در صحن نزدیک حرم میانی مکه زندگی می کند. کشتن او مجاز نیست و مانند دلی است که در حرم یار زندگی کرده و به او حیات جاوید داده شده است. سنایی آواز مذهبی تسبیح طیور را در آواز پرندگان شرح داد. حدود سال ۱۱۰۰ میلادی این نگاه به آرا و اندیشه های عرفانی و شعرا راه یافت و در منطق الطیر به اوج رسید (شیمل، ۱۳۸۴: ۱۷۳).

هدهد: هدهد از جمله پرندگانی است که از نظر ظرفیت تجلی اسما و صفات الهی تا جایی رسیده که خوش نویسان «بسم الله الرحمن الرحیم» را به شکل این پرند زبیا کتابت کرده اند. داستان هدهد در آیات ۲۰-۲۲ سوره نمل آمده است. در این آیات، سلیمان نبی هدهد را در میان مرغان نمی بیند و جویای او می شود. پس از اندکی هدهد می رسد و خبر از کشف سرزمین سبا می دهد. این آیات در معرفی هدهد در نقش فرمانبری پیرو حق و پیک نبی یا مطلوب پیامبر بودن و ادامه حضور او در ادبیات فارسی به عنوان پرند ای هوشیار و فرمانبر

تصویر ۱۲. برگرفته از منبع: مقتدایی، ۱۳۸۵: ۲۳

تصویر ۱۱. هدهد

تصویر ۱۰. برگرفته از منبع: اسماعیل قوچانی، ۱۳۷۴

خواهان اصل به وصل است. همان طور که تاج هدهد در طبیعت از مشخصات ظاهری اوست، در خوش نویسی مرغ بسمله نیز تاج او اغلب با «الله» نوشته می شود که مشخصه این پرنده است.

نتیجه گیری

خوش نویسی اسلامی گنجینه عظیمی از معانی عمیق عرفانی و حکمت الهی دارد و یکی از هنرهای است که ریشه آن در تفکر معنوی و اعتقادات اسلامی است. این هنر گاه با خلق صورت های جدید قلم و گاه با بهره گیری از تصاویر و فرم های نمادین و با معنابخشی به آن ها، فرهنگی غنی و شکوفا در تمدن اسلامی ایجاد کرده است. در بررسی خوش نویسی اسلامی به جایگاه خطوطی که در قالب حیوانات و جانوران و پرندگان و... کتابت شده اند کمتر پرداخته شده است که مرغ بسم الله نیز از جمله این آثار محسوب می شود.

درباره آثار نمادین مرغ بسم الله باید گفت یکی از معانی ارزشمندی که در موارد زیادی در کلام الله مطرح شده است، مسئله تسبیح موجودات در کل نظام آفرینش است؛ یعنی هر آنچه مخلوق و معلول خداست، خدای تعالی را به عظمت و پاکی می ستاید. پرندگان نیز با زبان خود به تسبیح خداوند می پردازند. هنرمندان خوش نویس از این خصلت تسبیح گویانه پرندگان و تقدس عبارت بسم الله الرحمن الرحیم بهره جستند و آثار زیبایی خلق کرده اند که به مرغ بسم الله شهرت دارند. بسم الله الرحمن الرحیم عبارتی است که کتابت آن به شیوه های مختلف از گذشته تاکنون مدنظر هنرمندان و خوش نویسان بوده است و آن چنان تقدس دارد که در انجام هر کار و فعالیتی همواره بر آن تأکید می شود.

در میان آثار خوش نویسی که به مرغ بسم الله معروف است، نقش پرندگان نماینده روح و جان انسانی است که با توجه به

و راهنمای به مقصد الهی، تأثیر بسزایی داشته است. با توجه به آیات فوق، نام دیگر هدهد مرغ سلیمان است و در برخی روایات اسلامی در بحار الانوار^۲ این پرنده به عنوان بهترین پرنده معرفی شده است (عباسی داکانی، ۱۳۸۰: ص ۲۶). هدهد در منطق الطیر، مرغان را برای رسیدن به سیمرغ راهنمایی می کند و در قصه غربت غربی شیخ سهروردی^۳ کنایه از الهام و امداد غیبی و انفاس قدسیه است. هدهد به تیزبینی معروف، و پیام آور و پیک مخصوص از عالم دیگر است. به قول حافظ:

ای هدهد صبا به سبامی فرستمت
بنگر که از کجا به کجای فرستمت

تصویر ۱۳. برگرفته از منبع: هراتی، ۱۳۶۷: ۳۶۰

هدهد در قرآن و عرفان اسلامی جایگاه ارزنده ای دارد. او پرنده ای با نقش نمادین است که به دلیل ویژگی های ظاهری از جمله تاج و توانایی هایی خاص مانند رازداری و بصیرت در جست و جوی خداوند و فطرت الهی، انسان را یاری می کند. هدهد مرغ برگزیده سلیمان نبی و به قول عطار مرید خاص اوست و در آثار عرفانی راهنمای روحانی است. او تاجی بر سر دارد و سرور همه عالم است (پایدارفرد، ۱۳۹۰: ص ۵۸). این پرنده همان پیک روحانی است که راهنمای انسان جویای موطن اصلی خویش، یعنی

نشان می‌دهند. در این میان، اهمیت و نقش برخی از آنها با توجه به آیات قرآنی و داستان‌های اساطیری تقویت شده است. در واقع، تعمق در معنای این شکل از هنر خوش‌نویسی و زبان رمزگونه آن که حاوی بنیان‌های نمادین و عرفانی است، معرف بخشی از فرهنگ آمیخته با هنر خوش‌نویسی اسلامی است. همچنین با توجه به ارتباط ادبیات عرفانی و اسلامی با هنرهای اسلامی، به‌ویژه خوش‌نویسی، به‌نظر می‌رسد تأثیر فرهنگ و ادب عرفانی در شکل‌گیری و ایجاد این خط مؤثر باشد؛ زیرا معانی آن قرن‌ها پیش از رایج‌شدن یا ابداع خوش‌نویسی مرغ بسم‌الله در ادبیات و فرهنگ مسلمانان مطرح و نهادینه شده است.

رابطه این دو با معنویت و تسبیح الهی به کار گرفته شده است. از این‌رو پرنده‌ای مانند لک‌لک همان قدر جلوه می‌یابد که کبوتر یا هدهد؛ زیرا با توجه به آیات قرآنی و حکایات، هر یک به طریقی در حال تقدیس و بندگی حق، مأموریتی را انجام می‌دهند. با توجه به تنوع پرنده‌گان در مرغ بسمله و رجوع به فرهنگ و عرفان اسلامی، پرنده‌گان نگاشته‌شده توسط هنرمند خوش‌نویس، شکل نمادین مرغ جان و پرنده‌گان در داستان‌های قرآنی و حکایات مردمی هستند که با تعبیر عرفانی و تخیل شاعران از پرنده به‌عنوان مرغ جان و نماد انسان حق جو شکل گرفته‌اند؛ بنابراین، پرنده‌گان مرغ بسمله بیان نمادین دارند و حالتی از عبودیت را

پی‌نوشت

۱. امام حسن عسکری (ع)، تفسیر الإمام العسکری، انتشارات مدرسه امام مهدی، قم، ۱۴۰۹ هجری قمری، ص ۲۵؛ قمی، صص ۳-۱۲؛ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد ۱۲، صص ۱۴-۱۶.

۲. الهدهد؛ لانودیه؛ فنعیم الطیر هو/بحار الانوار، علامه محمدباقر مجلسی، چاپ بیروت، ج ۱۰، ص ۲۷۱. شیخ سهروردی در داستان غربت غربی می‌نویسد که همراه برادرش عاصم از ماوراءالنهر به غرب سفر می‌کرد که در چاهی در قیروان به غل و زنجیر کشیده شدند. بر فراز چاه قصری بود که می‌توانستند شب‌ها به درون آن بروند. در این داستان، کبوتر از سوی پدر برای ایشان پیام می‌آورد. در نهایت هدهد نامه‌ای از کرانه‌وادی ایمن برایشان آورد که شرح راه نجات و سفر در پیشرو در آن بود... به عبارتی در این داستان، پرنده‌گان نمادی از پیک حق و راهنمایان الهی هستند

منابع

- افضل طوسی، عفت‌السادات (۱۳۹۲)، طبیعت در هنر باستان، تهران: انتشارات الزهراء و مر کب سفید.
- پایدار فرد، آرزو (۱۳۹۰)، نقش نمادین هدهد در ادبیات و هنر اسلامی ایران، مجله کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۰: ۵۸-۶۵.
- پویان، جواد و خلیلی، مزگان (۱۳۸۹)، نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای دارالسلام شیراز، کتاب ماه هنر، شماره ۹۸: ۱۰۷-۱۰۸.
- خراسانی، علی‌اکبر، دانشنامه موضوعی قرآن، ذیل بسم‌الله (بازیابی در ۱۰ دی‌ماه ۱۳۹۳)؛ <http://maarefquran.org/index.php/page/viewArticle/>؛ LinkID,10670
- خزایی، محمد (۱۳۸۲)، تأویل نقوش نمادین طاووس و سیمرغ در بناهای عصر صفوی، فصلنامه هنرهای تجسمی، شماره ۲۶: ۲۴-۲۷.
- داماس، ژاک (۱۳۶۰)، هنر خطاطی در ترکیه از قرن دوازدهم، ترجمه گروه صادقی‌وند و بهروز گلپایگانی، تهران: انتشارات یساولی.
- زمردی، حمیرا (۱۳۶۲)، دانشنامه جهان اسلام، ذیل کلمه باز (بازیابی در ۳۱ شهریور ۱۳۹۳)؛ <http://lib.eshia.ir/23019/1/180>
- زین‌الدین المصرف، ناجی (۱۹۷۲)، بدایع الخط العربی، بغداد: بی‌نا.
- ستاری، جلال (۱۳۷۲)، مدخلی بر رمزشناسی، تهران: نشر مرکز.
- سجادی، سید جعفر (۱۳۷۹)، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات طهوری.
- سحاب، عباس (۱۳۸۱)، دایره‌المعارف ۱۴ قرن هنر اسلامی، نشر مؤسسه جغرافیایی و کار توگرافی سحاب.
- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۰)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تصحیح ۱۰، سید حسین نصر، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شوالیه، ژان و گریبان، آلن (۱۳۸۸)، فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضائلی، جلد سوم و پنجم، تهران: انتشارات جیحون.
- شیمل، آنه ماری (۱۳۸۲)، خوش‌نویسی و فرهنگ اسلامی، ترجمه اسدالله آزاد، چاپ سوم، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- شیمل، آنه ماری (۱۳۸۴)، شکوه شمس، ترجمه حسن لاهوتی، چاپ چهارم، تهران: نشر قلم.
- شیمل، آنه ماری (۱۳۹۱)، راز اعداد، ترجمه فاطمه توفیقی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۰)، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۱۳، چاپ چهارم، تهران: نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، نشر فرهنگی رجاء، مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- عباسی داکانی، پرویز (۱۳۸۰)، شرح قصه غربت غربی سهروردی، تهران: نشر تندیس.
- فجری، محمد مهدی (۱۳۸۸)، اهمیت و آثار بسم‌الله الرحمن الرحیم، مجله مبلغان، شماره ۱۱۵: ۶۴-۷۳.
- فضالی، حبیب‌الله (۱۳۸۲)، تعلیم خط، چاپ هشتم، تهران: سروش.
- فضالی، حبیب‌الله (۱۳۶۲)، اطلس خط، اصفهان: انتشارات مشعل.

- قمی، قاضی میراحمد (۱۳۶۶)، گلستان هنر، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: کتابخانه منوچهری.
 - قوچانی، اسماعیل (۱۳۷۴)، نقطه و رمز و راز بسم‌الله الرحمن الرحیم، تهران: محراب قلم.
 - کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۹۱)، اصطلاحات الصوفیه، ترجمه محمد خواجوی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات مولی.
 - لویزن، لئوناردو (۱۳۸۴)، میراث تصوف، نمادهای پرنده در مَصنفات روزبهران بقلی، کارل ارنست، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: نشر مرکز.
 - مقتدایی، علی اکبر (۱۳۸۵)، خط و کتابت، تهران: انتشارات جمال هنر.
 - مولوی، جلال‌الدین، دیوان شمس تبریزی (بازیابی در ۳۱ شهریور ۱۳۹۳): http://moridemolana.com/new_page_14.htm
 - هراتی، محمدمهدی (۱۳۶۷)، تجلی هنر در کتابت بسم‌الله، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
 - یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۸)، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.
 - یاحقی، محمدجعفر (۱۳۶۹)، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران: سروش و مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- Afzal Tousi, Effatosadat (2014), Nature in Ancient Time, Publisher Alzahra University & Morakab Sefid.
 - Pouyan, Javad, and Khalili, Mojghan. (2010). Semiotics of the gravestones of Dar es Salaam Shiraz, Art Book. No 144.
 - Blair, Sheila (2006), Islamic Calligraphy, Britain, The American University: Cario Press.
 - Damas, Jacques (1981), Art Calligraphy in Turkey Since Twelve Century, Translated from French by Sadegivand & Behroz Golpayegani, Publisher: Yasavoli (Original Work Published in 1979).
 - Sajadi, Seyed Gafer (2000), Encyclopedia of Mythic Terminology (5th ed.), Publisher Tahori.
 - Safadi, Y. H. (1978), Islamic Calligraphy, Thames and Hudson Limited, London.
 - Chevalier, Jean, and Gheerbrant Alain (2009), Dictionary of Symbols, Vol. 3, Translated from English by Soudabeh Fazayeli (Original work published in 2009).
 - Chevalier, Jean, and Gheerbrant, Alain (2009), Dictionary of Symbols, Vol. 5, Translated from English by Soudabeh Fazayeli (Original work published in 2009).
 - Fazaeli, Habibolah (1991), Teaching Calligraphy, Publisher Soroush.
 - Fazaeli, Habibolah (1983), Encyclopedia of Calligraphy, Publisher: Mashal.
 - Fajri, Mohammad Mahdi (2009), Importanity of Bismillah al-Rahman al-Rahim (In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful, Mobalegan Journal.
 - Frembgen, Jurgen Wasim (2010), The Aura of Alif, Munich, Berlin: Prestel Publisher.
 - Leonard, Levishn (2005), The Heritage of Sufism, Symbol of Birds in Rozbehan Writing, Karol Ernest, Translated from English by Majdoddin Keyvani, Publisher Markaz, Tehran (Original work published in 1953).
 - Khazai, Mohammad (2007). Interpretation of Symbols of Picoek and Phoenix In Architecture of Safaviad Period, Quarteri of Visual Art.
 - Paydari Fard, Arezo (2011), The Roll of Hoopoe Symbols In Iranian Islamic Art and Literature, Mahe Honar.
 - Sharh Geseh Gorbat Shargi Sohravardy, Didcraotion of a Story of Sohravardy, Publisher Tandis, Tehran.
 - Qumi Gazimirahmad (1982), Garden of Arts Correction by Ahmad Siheyli Kansary, Publisher Ketabkhaneh Monochehry, Tehran.
 - Schimmel, Anne Marie (2009), Calligraphy and Islamic Culture, Translated from English by Asaollah Azad, Mashhad Publisher Astan Qods Razavi (Original work published in 1990).
 - Schimmel, Anne Marie (2003), The Triumphal, Sun, a study of the Works of Jalaloddin, Rumi (4th ed.), Translated from English by Hassan Lahouti (Original work published in 1978) (Original work Published in 1990).
 - Schimmel, Anne Marie (2012), The Mystery of Numbers, Translated from English by Fatemeh Tofigi, Publisher Daneshgah Adyan va Mazaheb, Qum (Original work published in 1993).
 - Tabatabai, Sayaed Mohamadhosseyn (1991). Tafsir Almizan, Interpretation of Holly book (Quran) No. 13 (4th ed.), Translated from Arabic by Saeyed Mohamad Bager Hamedani, Publisher: Raja and Amirkabir, Tehran.
 - Kashani, Abdolrazag (2012), Dictionary of Sophism, Translated from Arabic by Mohammad Khajavi, Publisher Mola, Tehran (Original work published in 14th century).
 - Yahagy, Mohammad Jafar (2009), Encyclopedia of Myth and Story in Persian Literature Publisher Farhang Moaser, Tehran.
 - Yahaghi, Mohammad Jafar (1990), A Glossary of Mythology and Fiction in Persian Literature, Soroush, Tehran.
 - Zomorodi, Homeira (1983), Encyclopedia of the World of Islam, The following of Baz World (Access Date: 22/09/2014), <http://lib.eshia.ir/23019/1/180>.
 - Molavi, Jalāl ad-Dīn Muhammad, Diwan-e Shams-e Tabrizi. (Access date: 22/09/2014), http://www.moridemolana.com/new_page_14.htm.
 - Khorassani, Aliakbar, Thematic Encyclopedia of Quran, The Following of Besmelah World (Access date: 31/ 12/ 2014), <http://www.maarefquran.org/index.php/page.viewArticle/LinkID,10670>

Symbolism of birds in Islamic culture (Bird's book in the name of God)

Abstract

Because one of the most noble visual arts in the Islamic world is calligraphy, the writing of your Quranic verses is one of the favorite topics of calligraphers, among which the book “Bismillah al-Rahman al-Rahim” has a high status. This holy phrase spreads throughout the life of Muslims and is present throughout their lives, thus, during different periods of history, it has been shown differently in the art of Islamic calligraphy. One of these cases is writing this sacred phrase, shaping letters and words in the form of different birds that have become famous for the chicken Basmell. It is in the form of various birds that have been known as Basmell Chicken. This research has been done by analyzing and interpreting the symbols and checking available designs. It seems that the root of the symbolic use of birds in the name of God is in the verses and traditions of Islam, and there is a close relationship between its face and its meaning from Islamic and mystical culture.

Keywords: Bird in the name of God, calligraphy, symbol, bird.

Effatolsadat Afzaltousi

Associate Prof. of Graphic Design,
Faculty of Art, Alzahra University,
Tehran, Iran. (Corresponding Author)
Email: afzaltousi@alzahra.ac.ir

Nahis Jalalian Fard

M.A. of Graphic design, Faculty of Art,
Alzahra University, Tehran, Iran.
Email: jalalianfard@gmail.com

.....
Date Received: 2018/8/7

Date Received: 2018/12/31

.....
DOI: 10.22051/pgr.2019.21490.1005